Anna Chmielarz-Grochal¹

Bezpośrednie stosowanie art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej

Słowa kluczowe: konstytucja, bezpośrednie stosowanie konstytucji, wykładnia ustaw w zgodzie z konstytucją, art. 45 ust. 1 Konstytucji, prawo do sądu

Keywords: constitution, direct application of constitution, interpretation of laws in accordance with the constitution, Article 45 paragraph 1 of the Constitution, right to a fair trial

Streszczenie

Problem bezpośredniego stosowania przepisów Konstytucji wiąże się z rolą tego aktu w systemie prawa i praktyce jego stosowania. Przepis art. 45 ust. 1 Konstytucji znajduje zastosowanie w działalności orzeczniczej Trybunału Konstytucyjnego oraz sądów. W postępowaniu sądowokonstytucyjnym przepis ten przyjmowany jest za samoistny wzorzec kontroli konstytucyjności prawa, z kolei sądy najczęściej współstosują go z przepisami ustaw, w tym za pomocą techniki wykładni w zgodzie z Konstytucją. Rezultatem bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji jest przenoszenie do orzecznictwa zasad i wymagań związanych z konstytucyjnym prawem do sądu (w tym z pojęciem sprawy konstytucyjnej) i wynikającymi z niego gwarancjami.

¹ Autorka jest adiunktem w Katedrze Prawa Konstytucyjnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego. E-mail: annachmielarz@vp.pl.

Summary**Direct application of Article 45 paragraph 1
of the Constitution of the Republic of Poland**

The problem of direct application of constitutional regulation is related to the role of the Constitution as a legal act in the legal system and the practice of its application. Article 45.1 of the Constitution is applied both by the Constitutional Tribunal and courts. In constitutional proceedings the Article is considered to be a standalone benchmark for establishing if the regulation is in accordance with the Constitution, whereas courts usually apply it jointly with given acts, interpreting them in such a way that leads to be within the Constitution. Direct application of Article 45.1 of the Constitution results in transmission of rules and requirements related to constitutional right to judgement (including a constitutional case) and ensuing guarantees to judicature.

I.

Zasada bezpośredniego stosowania przepisów konstytucyjnych to jedna z idei przewodnich Konstytucji z 1997 r. wyrażona wprost w art. 8 ust. 2. Jest to podstawowa dyrektywa stosowania konstytucji w obrocie prawnym, mająca charakter metanormy². Organy władzy publicznej, w tym sądy, mają więc konstytucyjny obowiązek bezpośredniego stosowania przepisów konstytucyjnych. Obowiązek ten wynika również z zasady nadrzędności Konstytucji wyrażonej w art. 8 ust. 1, gdyż z założenia ustawa zasadnicza powinna stanowić podstawę nie tylko aktów tworzenia prawa, ale i aktów stosowania prawa. Wprowadzenie do Konstytucji art. 8 ust. 2 tylko mocniej podkreśla nadrzędność konstytucji w wewnętrznym porządku prawnym, normatywny i wiążący charakter jej postanowień³. Stosowanie przepisów ustawy zasad-

² M. Zieliński, *Konstytucyjne zasady prawa*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzeciński, Warszawa 1997, s. 62; W. Sanetra, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, [w:] *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. K. Działocha, Warszawa 2005, s. 53.

³ W. Sanetra, *op.cit.*, s. 53.

niczej jako bezpośredniej podstawy rozstrzygnięć w indywidualnych sprawach tylko potwierdza jej znaczenie normatywne⁴.

Problem bezpośredniego stosowania Konstytucji dość szybko po wejściu w życie Konstytucji zaczął być dostrzegany w doktrynie oraz orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego oraz Naczelnego Sądu Administracyjnego, zwłaszcza w kontekście przyjmowania norm konstytucyjnych za samoistną i wyłączną podstawę aktów stosowania prawa (głównie orzeczeń sądowych)⁵. Bezpośrednie stosowanie Konstytucji również obecnie jest elementem działalności tychże instytucji. Trybunał podkreśla, że z art. 8 ust. 2 Konstytucji wynika adresowany do wszystkich organów władzy publicznej (zwłaszcza sądów) obowiązek bezpośredniego stosowania jej przepisów⁶, a jeżeli postanowienia konstytucyjne są sformułowane w sposób na tyle jednoznaczny, konkretny i precyzyjny, by możliwe było ich odniesienie do konkretnych sytuacji zachodzących w rzeczywistości prawnej, podmiot stosujący prawo powinien bezpośrednio na nim oprzeć swe działania (rozstrzygnięcia)⁷. Podobne stanowisko zajmuje SN, według którego wynikająca z art. 8 ust. 2 Konstytucji zasada bezpośredniego stosowania oznacza stosowanie jej norm przez organy władzy publicznej bez konieczności pośrednictwa ustawy, przy czym rozstrzygnięcie sprawy przez sąd wyłącznie na podstawie normy konstytucyjnej może mieć miejsce tylko wtedy, gdy norma ta jest skonkretyzowana w stopniu pozwalającym na samoistne jej zastosowanie, choć – zdaniem Sądu – normy konstytucyjne o takim stop-

⁴ J. Trzcíński, *Konstytucja jako akt prawotwórczy*, [w:] *Konstytucyjny model tworzenia praw w PRL*, red. K. Działocha, Wrocław 1981, s. 67; J. Galster, *O zjawisku fetyszyzmu w prawie konstytucyjnym*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 81; A. Preisner, *Dokoła Wojtek. Jeszcze o bezpośrednim stosowaniu Konstytucji RP*, [w:] *Sześć lat...*, s. 230 i n.

⁵ A. Mączyński, A. Łyszkowska, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP przez Trybunał Konstytucyjny*, [w:] *Bezpośrednie...*, s. 25 i n.; W. Sanetra, op.cit. s. 52 i n. oraz cyt. orzecznictwo; A. Kabat, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Bezpośrednie...*, s. 85 i n. oraz cyt. tam orzecznictwo; A. Kabat, *Stosowanie Konstytucji w działalności uchwałodawczej Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Państwo w służbie obywateli. Księga jubileuszowa Jerzego Świątkiewicza*, red. R. Hauser, L. Nawacki, Warszawa 2005, s. 25 i n.

⁶ Wyrok TK z 28 listopada 2001 r., K 36/01, OTK ZU nr 8/2001, poz. 255.

⁷ Wyrok TK z 19 maja 1998 r., U 5/97, OTK ZU nr 4/1998, poz. 46; postanowienie TK z 22 marca 2000 r., P 12/98, OTK ZU nr 2/2000, poz. 67.

niu konkretyzacji nie są liczne⁸. Generalnie w zgodzie z tymi poglądami NSA dodaje, że Konstytucja w art. 8 ust. 2 wprowadza domniemanie bezpośredniego jej stosowania, które wyłączyć może tylko wyraźny przepis samej ustawy zasadniczej. W ocenie NSA bezpośrednie stosowanie konstytucji nie sprowadza się do wskazywania konfliktu między normą konstytucyjną a postanowieniami ustawy zwykłej, tylko do przyjęcia normy konstytucyjnej jako zasadniczej podstawy orzeczenia. Sąd zaznacza jednak, że przepisy Konstytucji mogą stanowić podstawę orzekania zupełnie wyjątkowo, gdy brak jest zawartych w ustawach zwykłych uregulowań odnoszących się do pewnego stanu faktycznego, a norma konstytucyjna mogłaby stanowić podstawę prawną przyznania uprawnień lub nałożenia obowiązków tylko wtedy, gdyby możliwe było jej skonkretyzowanie w formie rozstrzygnięcia w indywidualnej sprawie⁹.

Nie bez znaczenia dla bezpośredniego stosowania przepisów Konstytucji z 1997 r. jest wynikające z niej założenie hierarchiczności systemu prawa Rzeczypospolitej Polskiej. Z tego punktu widzenia można rozważać stosowanie ustawy zasadniczej w dwóch aspektach: derogacji i obowiązywania¹⁰. W pierwszym aspekcie konstytucja (jako odrębny element zróżnicowanego hierarchicznie systemu prawa – *suprema lex*) stanowi samodzielną podstawę oceny zgodności innych aktów normatywnych z jej normami. W drugim aspekcie konstytucja (jako jeden z wielu aktów normatywnych systemu prawa) może być stosowania (współstosowana) i przyjmowana za podstawę indywidualnych rozstrzygnięć.

W praktyce bezpośrednie stosowanie ustawy zasadniczej jest możliwe, po pierwsze, tylko w obszarze uregulowań konstytucyjnych, po drugie – tylko przy rozstrzyganiu o treści i zakresie uprawnień i obowiązków, które bezpośrednio i dostatecznie da się normować przepisami konstytucji, po trzecie – tylko wtedy, gdy okoliczności faktyczne i prawne sprawy zezwalają

⁸ Wyrok SN z 8 stycznia 2009 r., I CSK 482/08, OSNC 2009, nr 9, poz. 85; wyrok SN z 9 maja 2003 r., V CK 344/02, OSNC 2004, nr 7–8, poz. 119.

⁹ Uchwała składu siedmiu sędziów NSA z 12 czerwca 2000 r., OPS 6/00, ONSA 2001, nr 1, poz. 4; wyrok NSA z 5 listopada 2010 r., II GSK 1208/10, LEX nr 746098.

¹⁰ P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP przez sądy*, [w:] *Standardy konstytucyjne a problemy władzy sądowniczej i samorządu terytorialnego. Konferencja naukowa. Szczecin 1 października 2007 r.*, red. O. Bogucki, J. Ciapała, P. Mijał, Szczecin 2008, s. 49; K. Pleszka, *Hierarchia w systemie prawa*, Kraków 1988, s. 158 i n.

na bezpośrednie stosowanie normy konstytucyjnej¹¹. Stosowanie przepisów konstytucyjnych bezpośrednio nie jest uzależnione od tego, czy nastąpiła ich konkretyzacja w ustawie¹². Mogą być stosowane również w sytuacji obowiązywania powtarzających ich treść przepisów ustawowych¹³. Tylko Konstytucja może wyłączyć bądź ograniczyć bezpośrednie stosowanie jej przepisów, co należy wiązać z art. 81, ale również z charakterem konkretnego przepisu (klauzule generalne, odesłania do ustaw)¹⁴. Zatem *de facto* rodzaj i strukturalne właściwości przepisów oraz metoda i sposób regulacji decydują o możliwości ich bezpośredniego stosowania¹⁵. Przepis musi charakteryzować się dostatecznym stopniem konkretności i precyzji, by organy stosujące prawo mogły przyjąć go zarówno za wyłączną podstawę rozstrzygnięcia, jak i wykorzystać w celu zbudowania normy prawnej, której elementy zrębowe zawiera ustawa¹⁶. W doktrynie bezpośrednie stosowanie konstytucji związane jest z koncepcją norm samowykonalnych¹⁷. Dotyczy to głównie norm

¹¹ W. Jakimowicz, *Bezpośrednie stosowanie przepisów konstytucji przez organy administracji publicznej*, cz. 2. *Stosowanie norm-reguł i stosowanie norm-zasad*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2008, nr 6, s. 6.

¹² S. Wronkowska, *W sprawie bezpośredniego stosowania Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 2001, z. 2, s. 10–11.

¹³ A. Mączyński, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji przez sądy*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 5, s. 6.

¹⁴ A. Chmielarz, *Funkcja prawna konstytucji na przykładzie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2009, s. 216 i n.; K. Działocha, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP (stan doktryny prawa)*, [w:] *Bezpośrednie...*, s. 21.

¹⁵ W. Sokolewicz, *Nowa rola konstytucji w postsocjalistycznych państwach Europy*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 10, s. 37–39.

¹⁶ S. Wronkowska, op.cit., s. 12–13; P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP przez sądy...*, s. 50; P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności. Wybrane problemy*, Kraków 2003, s. 304.

¹⁷ P. Czarny, B. Naleziński, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji. Normy samowykonalne w Konstytucji*, [w:] *Charakter...*, s. 125 i n.; S. Wronkowska, op.cit., s. 9, 11–15; L. Garlicki, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji*, [w:] *Konferencja naukowa: Konstytucja RP w praktyce*, Warszawa 1999, s. 15–16, 41; B. Nita, *Bezpośrednie stosowanie konstytucji a rola sądów w ochronie konstytucyjności prawa*, „Państwo i Prawo” 2002, z. 9, s. 38–39; K. Działocha, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej...*, s. 45; K. Działocha, *Zasada bezpośredniego stosowania Konstytucji w dziedzinie wolności i praw obywateli*, [w:] *Obywatel – jego wolności i prawa. Rzecznik Praw Obywatelskich (1988–1998). Zbiór studiów przygotowany z okazji 10-lecia urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich*, oprac. B. Oliwa-Radzikowska, Warszawa 1998,

o charakterze reguł prawnych¹⁸, ale nie wyklucza się stosowania ogólnych zasad konstytucyjnych, gdyż mogą one być wykorzystywane jako wyznacznik sposobu ustalenia prawnego znaczenia przepisu ustawy będącego podstawą aktu stosowania prawa¹⁹.

Stosowanie ustawy zasadniczej może przybierać różną postać (formę). Podstawowe znaczenie mają stosowanie przepisów konstytucji jako wyłącznej podstawy rozstrzygnięcia (stosowanie samoistne) oraz współstosowanie przepisu konstytucji i przepisów ustawy (stosowanie niesamoistne, zależne)²⁰. W ramach stosowania niesamoistnego, w zależności od sposobu i zakresu wykorzystania przepisu konstytucyjnego w celu rozstrzygnięcia konkretnej sprawy, wyróżnia się stosowanie ornamentacyjne, interpretacyjne (tzw. wykładnia ustaw w zgodzie z konstytucją) i modyfikowane (modyfikujące)²¹.

s. 35–36 oraz cyt. lit.; W. Kręcis, *Władza sądownicza w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (z uwzględnieniem problematyki stosowania Konstytucji)*, [w:] *Problemy stosowania Konstytucji Polski i Ukrainy w praktyce*, red. M. Granat, J. Sobczak, Lublin 2004, s. 84; W. Kręcis, *Stanowisko sądów powszechnych wobec bezpośredniego stosowania Konstytucji RP*, [w:] *Bezpośrednie...*, s. 111.

¹⁸ T. Gizbert-Studnicki, *Zasady i reguły prawne*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 3, s. 13 i n.; T. Stawecki, P. Winczorek, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2003, s. 84–86; K. Działocha, *Problemy zgodności prawa z konstytucją*, [w:] *Trybunał Konstytucyjny. Materiały konferencyjne*, red. J. Trzciński, Wrocław 1987, s. 53–54; K. Działocha, *Konstytucyjne zasady treści prawa w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Wrocław 1992, s. 95–97; P. Tuleja, *Normatywna treść praw jednostki w ustawach konstytucyjnych RP*, Warszawa 1997, s. 45–53.

¹⁹ S. Wronkowska, op.cit., s. 9–11; P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP przez sądy...*, s. 50; A. Mączyński, A. Łyszkowska, op.cit., s. 48–49.

²⁰ J. Trzciński, op.cit., s. 64 i n.; K. Działocha, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Podstawowe problemy stosowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Raport wstępny*, red. K. Działocha, Warszawa 2004, s. 45–46; K. Działocha, *Artykuł 8, uwaga 13*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, red. L. Garlicki, Warszawa 2007, s. 40–46; A. Kabat, *Stosowanie Konstytucji...*, s. 25–26; M. Haczkowska, *Zasada bezpośredniego stosowania Konstytucji w działalności orzeczniczej sądów*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 1, s. 58–59 oraz cyt. lit.; wyroki TK: z 4 października 2000 r., P 8/00, OTK ZU nr 6/2000, poz. 189; z 28 listopada 2001 r., K 36/01, OTK ZU nr 8/2001, poz. 255.

²¹ K. Działocha, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej...*, s. 45–46, 56, 67; K. Działocha, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP...*, s. 23; L. Garlicki, op.cit., s. 24–27; P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP przez sądy...*, s. 55–56; B. Nita, op.cit., s. 39; M. Haczkowska, op.cit., s. 60; W. Kręcis, *Władza...*, s. 92–94; S. Wronkowska, op.cit., s. 18–19; A. Mą-

II.

Zasada wyrażona w art. 8 ust. 2 Konstytucji odnosi się generalnie do przepisów konstytucyjnych, a zatem również przepisów dotyczących wolności i praw człowieka i obywatela. Z tego punktu widzenia należy założyć możliwość bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji, zwłaszcza że ustawa zasadnicza nie przewiduje w tym przypadku wyjątku (nie stanowi inaczej). Poza tym art. 45 ust. 1 nie zawiera również odesłania do ustawy, co mogłoby ograniczyć jego bezpośrednie stosowanie w sytuacji, gdy przepisy ustawowe gwarantują jednostce realizację konstytucyjnego prawa do sądu. Pozostaje tylko pytanie, czy forma i treść tego przepisu pozwalają przyjąć go za bezpośrednią podstawę aktów stosowania prawa, a więc czy możliwe jest odtworzenie z zawartych w tym artykule przepisów jednoznacznych norm prawnych²².

Analizowany art. 45 ust. 1 Konstytucji ma charakter materialny. Z jednej strony, wynika z niego prawo podmiotowe jednostki do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd (prawo do sądu). Z drugiej strony, art. 45 ust. 1 stwarza – łącznie z art. 2 i art. 77 ust. 2 Konstytucji – podstawy konstytucyjnej zasady prawa do sądu²³.

Przede wszystkim art. 45 ust. 1 Konstytucji jest podstawą podmiotowego prawa do sądu. Należy je odczytywać w związku z zakazem zamykania drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności lub praw (art. 77 ust. 2 Konstytucji). Jest to prawo o charakterze osobistym²⁴. Ma ono charakter powszechny w aspekcie podmiotowym – przysługuje każdemu, czyli wszystkim podmiotom poszukującym ochrony prawnej²⁵. Wyjątkiem są podmioty działające jako

czyński, op.cit., s. 8–9; wyroki TK: z 28 listopada 2001 r., K 36/01, OTK ZU nr 8/2001, poz. 255; z 8 maja 2000 r., SK 22/99, OTK ZU nr 4/2000, poz. 107.

²² S. Wronkowska, op.cit., s. 12; L. Garlicki, op.cit., s. 21–22; K. Działocha, *Zasada...*, s. 35–36 oraz cyt. lit.

²³ A. Kubiak, *Konstytucyjna zasada prawa do sądu w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Łódź 2006.

²⁴ P. Sarnecki, *Artykuł 45, uwagi 3–10*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, red. L. Garlicki, Warszawa 2003, s. 1–6.

²⁵ Z. Czeszejko-Sochacki, *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12, s. 92; H. Zięba-Zalucka, *Prawo do rzetelnego procesu sądo-*

organy władzy publicznej – prawo do sądu nie może służyć do rozstrzygania sporów między tymi organami²⁶. W aspekcie przedmiotowym prawo do sądu stanowi wiązkę uprawnień i gwarancji przysługujących jednostce. Trybunał Konstytucyjny wyodrębnia pięć elementów konstytucyjnego prawa do sądu: a) prawo dostępu do sądu, tj. uruchomienia postępowania przed niezależnym, bezstronnym i niezawisłym sądem; b) prawo do odpowiednio ukształtowanej, zgodnej z wymogami sprawiedliwości i jawności procedury sądowej; c) prawo do wyroku sądowego, tj. uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia sprawy przez sąd; d) prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających spory; e) prawo do wykonania prawomocnego orzeczenia sądowego w postępowaniu egzekucyjnym²⁷. Jak zaznacza jednocześnie Trybunał, warunkiem podstawowym i koniecznym umożliwienia jednostce realizacji prawa wyrażonego w art. 45 ust. 1 Konstytucji jest zapewnienie jej dostępu do sądu, rozumianego jako możliwość uruchomienia stosownej procedury jurysdykcyjnej (dopiero po przekroczeniu tego progu doniosłości nabierają pozostałe elementy składowe prawa do sądu)²⁸.

Pozostaje pytanie o normatywny charakter art. 45 ust. 1 Konstytucji. Bez wątplenia konstrukcja oraz stopień szczegółowości tego przepisu umożliwiają rekonstrukcję na jego podstawie określonych praw podmiotowych. Wprawdzie z prawa podmiotowego jako takiego nie wynikają normy prawne²⁹, a raczej prawo podmiotowe jest pochodną norm prawnych, ale w kontekście zasady bezpośredniego stosowania Konstytucji to kwestia drugorzędna. Kluczowe znaczenie ma to, czy art. 45 ust. 1 przyznający określone prawo można przełożyć na nor-

wego, [w:] *W służbie dobru wspólnemu. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Trzczańskiemu*, red. R. Balicki, M. Masternak-Kubiak, Warszawa 2012, s. 535.

²⁶ Z. Czeszejko-Sochacki, op.cit., s. 74; J. Trzcński, *Podmiotowy zakres skargi konstytucyjnej*, [w:] *Konstytucja. Wybory. Parlament. Studia ofiarowane Zdzisławowi Jaroszowi*, red. L. Garlicki, Warszawa 2000, s. 213; postanowienie TK z 22 maja 2007 r., SK 70/05, OTK ZU nr 6/A/2007, poz. 16.

²⁷ Wyroki TK: z 6 listopada 2012 r., K 21/11, OTK ZU nr 10/A/2012, poz. 119; z 4 listopada 2010 r., K 19/06, OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 96; z 27 maja 2008 r., SK 57/06, OTK ZU nr 4/A/2008, poz. 63; z 24 października 2007 r., SK 7/06, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 108; z 14 listopada 2007 r., SK 16/05, OTK ZU nr 10A/2007, poz. 124; z 9 czerwca 1998 r., K 28/97, OTK ZU nr 4/1998, poz. 50.

²⁸ Wyroki TK: z 24 października 2007 r., SK 7/06, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 108; z 21 lipca 2009 r., K 7/09, OTK ZU nr 7/A/2009, poz. 113.

²⁹ P. Tuleja, *Normatywna treść...*, s. 38–43.

my nakazujące innym podmiotom korelatywne obowiązki³⁰. Przepisy o wolnościach i prawach osobistych stanowią podstawę norm postępowania organów państwa³¹. Na prawodawcę Konstytucja nakłada zarówno obowiązki pozytywne (utworzenie sprawnie funkcjonujących sądów i ustanowienie sprawiedliwej procedury sądowej), jak i obowiązki negatywne (polegające na zakazie zamykania lub nadmiernego ograniczania prawa do sądu)³². W aspekcie stosowania prawa z art. 45 ust. 1 wynika zarówno obowiązek rozpatrzenia i rozstrzygnięcia sprawy przez sąd, jak i obowiązek rozpatrzenia sprawy sprawiedliwie, jawnie i bez nieuzasadnionej zwłoki czy obowiązek zachowania przez sąd bezstronności (stanowiącej element niezależności i niezawisłości sądów).

Konstytucyjna zasada prawa do sądu pozwala traktować to prawo jako generalny instrument ochrony konstytucyjnej oraz gwarancję ładu prawnego i przestrzegania prawa przez wszystkich. Ponadto, w aspekcie prawa do sądu z orzecznictwa TK wyprowadzana jest koncepcja tzw. sprawiedliwości proceduralnej. Zyskuje ona w praktyce orzeczniczej rangę kryterium oceny, wartości podstawowej, której sens można odczytać prawidłowo dopiero na tle konkretnego przypadku. Prawo do sprawiedliwego procesu sądowego, jako element prawa do sądu, ma gwarantować wszystkim stronom równą możliwość korzystania z praw i gwarancji procesowych, przy czym rzetelność każdej procedury powinna być powiązana z jej funkcją i charakterem prawnym³³.

Należy mieć na uwadze, że w art. 45 Konstytucji znajduje podstawy zasada jawności rozpatrzenia sprawy (ze szczególnym uwzględnieniem rozprawy będącej jedną z faz rozpatrywania sprawy przez sąd). Jawność jest istotną gwarancją prawidłowego wymiaru sprawiedliwości. Konstytucyjna gwarancja jawności rozprawy ma jednak charakter względny, tzn. zgodnie z art. 45 ust. 2 jej wyłączenie jest dopuszczalne ze względu na moralność, bezpieczeństwo państwa, porządek publiczny, ochronę życia prywatnego stron lub inny ważny interes prywatny. Z kolei jawność („publiczność”) ogłaszania wyroku ma charakter bezwzględny, może być interpretowana jako zakaz tajnego wy-

³⁰ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 369; P. Tuleja, *Interpretacja konstytucji*, [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. J. Trzeciński, A. Jankiewicz, Warszawa 1996, s. 480–481.

³¹ P. Tuleja, *Stosowanie Konstytucji RP przez sądy...*, s. 59–60.

³² Wyrok TK z 26 czerwca 2007 r., SK 29/05, OTK ZU nr 6/A/2007, poz. 54.

³³ Z. Kmiecik, *Zarys teorii postępowania administracyjnego*, Warszawa 2014, s. 97–98.

rokowania przez sądy, a bez wątpienia należy uznać ją za konieczny element demokratycznego państwa prawnego³⁴.

Z punktu widzenia formy i charakteru art. 45 Konstytucji, a właściwie jego elementy składowe trudno uznać za dyrektywy ogólne czy klauzule generalne. Wprawdzie w treści art. 45 zawarte są zwroty niedookreślone („sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy”, „nieuzasadniona zwłoka”, „właściwy sąd”, „ważny interes prywatny”), to jednak są to sformułowania często używane w języku prawnym, które dość jednolicie rozumiane są w orzecznictwie sądowym. Klauzule te, odsyłające do ocen lub reguł pozaprawnych, idei czy wartości, nie wykluczają bynajmniej możliwości ustalenia na podstawie art. 45 jednoznacznie brzmiących reguł postępowania, a już na pewno wyznaczania sposobu rozumienia stosowanych przepisów ustawowych³⁵.

Wydaje się, że z treści art. 45 ust. 1 można dekodować normy określające prawa jednostki związane z dostępem do sądu i rozpoznaniem przez sąd sprawy oraz normy wyrażające się w obowiązku podjęcia przez państwo (zwłaszcza sądy) odpowiednich działań gwarantujących realizację konstytucyjnego prawa do sądu. Co więcej, przepis ustanawiający konstytucyjne prawo do sądu właśnie w kontekście art. 8 ust. 2 Konstytucji powinien być rozumiany w taki sposób, by zapewnione było jego bezpośrednie stosowanie ze względu na gwarancyjny i ochronny charakter ustawy zasadniczej względem jednostki. Jednym z podstawowych prawnych i politycznych zadań konstytucji w państwie prawnym jest zarówno określenie, jakie podstawowe prawa i wolności obywateli są zagwarantowane i chronione prawem, jak i ustanowienie zasad jasnego i skutecznie działającego systemu postępowania organów władzy publicznej, administracji i sądownictwa. Dlatego bezpośrednie stosowanie przepisów ustawy zasadniczej jest szczególnie uzasadnione wówczas, gdy służy to pełniejszej, szerszej i bardziej skutecznej ochronie praw obywateli. Dotyczy to zwłaszcza jej stosowania przez sądy³⁶.

³⁴ P. Sarnecki, *Artykuł 45, uwagi 10–13...*, s. 5–7.

³⁵ W odniesieniu do wolności i praw osobistych zasadne wydaje się stosowanie koncepcji zasad i reguł Ronalda Dworkina, zmodyfikowanej przez Roberta Alexy’ego – R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, London 1978, s. 24; R. Alexy, *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1985, s. 71 i n.; szerzej do tej problematyki odnosił się P. Tuleja, *Normatywna treść...*, passim.

³⁶ Stanowisko SN zawarte w uzasadnieniu orzeczenia wydanego jeszcze pod rządami Konstytucji PRL – wyrok z 28 listopada 1990 r., III ARN 28/90, OSP 1992, nr 7, poz. 150

III.

W praktyce bezpośrednie stosowanie art. 45 ust. 1 Konstytucji przybiera różne formy, co potwierdza orzecznictwo zarówno TK, jak i SN, sądów powszechnych i sądów administracyjnych. Najczęściej przepis ten stosowany jest w sposób niesamoistny (głównie jako dyrektywa interpretacyjna przepisów ustawowych), stosowanie samoistne należy – poza orzecznictwem Trybunału – do rzadkości, choć jednocześnie jest jednym z najczęściej przyjmowanych za samoistną materialnoprawną podstawę wydawanych rozstrzygnięć przepisów konstytucyjnych³⁷. Coraz częściej zarzut naruszenia art. 45 ust. 1 pojawia się w podstawach środków zaskarżenia, z których korzystają uczestnicy postępowań sądowych, zwłaszcza w przypadku skarg kasacyjnych (kasacji).

Stosowanie bezpośrednie art. 45 ust. 1 Konstytucji przez sądy związane jest z trzema rodzajami sytuacji³⁸. Po pierwsze, może się zdarzyć, że nie ma przepisu o postępowaniu sądowym, który ustanawiałby bądź wykluczał drogę sądową, co pozwala nawet na samoistne stosowanie art. 45 ust. 1. Należy tylko zauważyć, że przypadek, gdy ustawa milczy w sprawie możliwości odwołania się do sądu, może być z jednej strony odczytywany jako zakaz kierowania określonych spraw na drogę sądową, ale – z drugiej strony – nie przesądza o istnieniu jakiejkolwiek normy prawnej w tym zakresie.

Po drugie, możliwa jest sytuacja, gdy regulacja dotycząca prawa do sądu zawarta jest w akcie normatywnym niższego rzędu, który nie pozostaje w kolizji z art. 45 ust. 1 Konstytucji. W tej sytuacji nie budzi wątpliwości możliwość współstosowania konstytucji z aktem niższego rzędu.

Po trzecie, w toku postępowania sądowego może ujawnić się konflikt między aktem niższego rzędu a art. 45 ust. 1 Konstytucji – wówczas powstaje problem dopuszczalności samodzielnej oceny przez sądy tej niezgodności i bezpośredniego zastosowania przepisu ustawy zasadniczej. Mimo rozbieżności poglądów wyrażanych w orzecznictwie i doktrynie, należy przyjąć, że sądy mają na podstawie art. 193 Konstytucji obowiązek zwracania się do TK z py-

(z glosami T. Dybowskiego, „Przegląd Sądowy” 1991, nr 3, s. 72–79 oraz A. Zielińskiego, „Przegląd Sądowy” 1992, nr 3, s. 85–91).

³⁷ W. Kręcis, *Stanowisko sądów...*, s. 110 i n. oraz cyt. orzecznictwo.

³⁸ W. Sanetra, *op.cit.*, s. 57 i n.; W. Kręcis, *Stanowisko sądów...*, s. 112–117.

taniem prawnym co do zgodności aktu normatywnego będącego podstawą rozstrzygania w konkretnej sprawie z ustawą zasadniczą, jeżeli za pomocą dostępnych metod wykładni nie są w stanie wyeliminować dostrzeżonych niezgodności. Możliwość bezpośredniego stosowania Konstytucji pojawia się również w sytuacji, gdy niezgodność przepisu ustawy z art. 45 ust. 1 zostanie stwierdzona orzeczeniem TK, co skutkuje utratą przez kontrolowany przepis mocy obowiązującej³⁹. Nie można zatem wykluczyć przypadków bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji na mocy orzeczenia TK.

IV.

Trybunał Konstytucyjny dość często stosuje art. 45 ust. 1 Konstytucji w toku orzekania o hierarchicznej zgodności (bądź niezgodności) norm prawnych i przepis ten pełni funkcję wzorca kontroli konstytucyjności prawa. Jest to szczególnie – konfrontacyjny – sposób bezpośredniego stosowania przepisu konstytucji⁴⁰. Jednocześnie należy zaznaczyć, że w procesie kontroli konstytucyjności nie ma znaczenia to, czy przepis konstytucyjny należy w świetle art. 8 ust. 2 Konstytucji do kategorii przepisów bezpośrednio czy pośrednio stosowalnych, ale to, czy jest on adekwatnym wzorcem kontroli przepisu niższej rangi.

Przepis art. 45 ust. 1 Konstytucji pojawia się jako samodzielny wzorzec kontroli konstytucyjności w licznych orzeczeniach, o charakterze zarówno pozytywnym⁴¹, jak i negatywnym⁴². Bardzo często, w tym zwłaszcza w postępowaniach zainicjowanych skargą konstytucyjną, przepis ten stosowany jest przez TK łącznie z art. 77 ust. 2 Konstytucji. W sensie materialnym podstawą oceny zgodności bądź niezgodności zaskarżanych przepisów było konstytucyjne prawo do sądu, którego treść ustalana jest nie tylko na pod-

³⁹ A. Chmielarz, *op.cit.*, s. 123–126, 233 i n.

⁴⁰ A. Mączyński, A. Łyszkowska, *op.cit.*, s. 35–36.

⁴¹ Wyroki TK: z 29 stycznia 2013 r., K 1/11, OTK ZU nr 1/A/2013, poz. 6; z 22 września 2009 r., SK 3/08, OTK ZU nr 8/A/2009, poz. 125; z 18 lutego 2009 r., Kp 3/08, OTK ZU nr 2/A/2009, poz. 9; z 19 lutego 2008 r., P 49/06, OTK ZU nr 1/A/2008, poz. 5; z 8 maja 2006 r., SK 32/05, OTK ZU nr 5/A/2006, poz. 54.

⁴² Wyroki TK: z 24 października 2007 r., SK 7/06, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 108; z 30 maja 2007 r., SK 68/06, OTK ZU nr 6/A/2007, poz. 53.

stawie art. 45, ale także art. 77 ust. 2 zakazującego ustawowego zamykania sądowej drogi dochodzenia wolności i praw konstytucyjnych⁴³. Również w toku kontroli abstrakcyjnej zdarzało się, że TK stwierdzał niezgodność badanych przepisów z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji z tego powodu, że zamykały sądową drogę dochodzenia naruszonych wolności i praw⁴⁴.

W orzecnictwie TK można podać przykłady wyroków, w których rozstrzygnięcie o zgodności przepisu ustawy z art. 45 ust. 1 Konstytucji zostało uwarunkowane jego określoną wykładnią. Wyroki takie mają na celu ustalenie „prawidłowej” wykładni kontrolowanego przepisu. Często są jednak przypadki, gdy przepis może być interpretowany w różny sposób, tak że jedna jego interpretacja jest zgodna, a inna – niezgodna z konstytucją. Trybunał za pośrednictwem wyroku interpretacyjnego⁴⁵ może więc wykluczyć jego wykładnię niezgodną z ustawą zasadniczą. Tego typu praktyka stanowi przejaw współstosowania przepisu konstytucji i przepisu ustawy. Przykładowo, w wyroku z 25 lipca 2013 r.⁴⁶ Trybunał rozstrzygnął, że art. 87 § 1 ustawy – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (dalej: p.p.s.a.), rozumiany w ten sposób, że w sytuacji niedochowania terminu do wniesienia skargi kasacyjnej na skutek wystąpienia o przyznanie prawa pomocy w postaci ustanowienia adwokata, radcy prawnego, doradcy podatkowego lub rzecznika patentowego przyczyna uchybienia terminu do wniesienia skargi kasacyjnej ustaje z dniem, w którym powiadomiony o ustanowieniu pełnomocnik ma możliwość sporządzenia i wniesienia skargi kasacyjnej, jest zgodny z art. 45 ust. 1 i art. 78 Konstytucji. Podobnie w wyroku z 21 czerwca 2005 r.⁴⁷ TK rozstrzygnął, że art. 418 § 1 kodeksu spółek handlowych rozumiany jako niewyłącza-

⁴³ Wyroki TK: z 22 stycznia 2013 r., SK 18/11, OTK ZU nr 1/A/2013, poz. 4; z 16 września 2008 r., SK 76/06, OTK ZU nr 7/A/2008, poz. 121; z 31 marca 2008 r., SK 75/06, OTK ZU nr 2/A/2008, poz. 30; z 26 czerwca 2007 r., SK 29/05, OTK ZU nr 6/A/2007, poz. 54; z 8 marca 2005 r., P 15/04, OTK ZU nr 3/2005, poz. 21; z 12 października 2004 r., P 22/03, OTK ZU nr 9/2004, poz. 90; z 15 czerwca 2004 r., SK 43/03, OTK ZU nr 6/2004, poz. 58.

⁴⁴ Wyroki TK: z 10 maja 2000 r., K 21/99, OTK ZU nr 4/2000, poz. 109; z 14 września 1999 r., K 14/98, OTK ZU nr 6/1999, poz. 115; z 14 czerwca 1999 r., K 11/98, OTK ZU nr 5/1999, poz. 97.

⁴⁵ M. Tulej, *Orzecznictwo interpretacyjne Trybunału Konstytucyjnego a reguły wykładni prawa*, Warszawa 2012.

⁴⁶ SK 17/12, OTK ZU nr 6/A/2013, poz. 86.

⁴⁷ P 25/02, OTK ZU nr 6/A/2005, poz. 65.

jący prawa akcjonariusza pokrzywdzonego przymusowym wykupem akcji do zaskarżenia uchwały o tym wykupie jest zgodny z art. 45 ust. 1 Konstytucji. W wyroku z 13 maja 2002 r.⁴⁸ Trybunał uznał z kolei, że art. 72 ust. 3 zd. 3 Ordynacji wyborczej do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw rozumiany jako wyłączający dopuszczalność wznowienia postępowania jest niezgodny z art. 45 ust. 1 oraz z art. 77 ust. 2 Konstytucji. Za niezgodny z art. 45 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji Trybunał uznał art. 1 kodeksu postępowania cywilnego (dalej: k.p.c.) rozumiany w ten sposób, że w zakresie pojęcia „sprawa cywilna” nie mogą się mieścić roszczenia dotyczące zobowiązań pieniężnych, których źródło stanowi decyzja administracyjna⁴⁹.

Jeszcze inną formą stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji w orzecznictwie TK jest przyjmowanie go za wzorzec wyznaczający podmiotowy, przedmiotowy czy nawet czasowy zakres regulacji kontrolowanego przepisu ustawy. Wyrazem tego typu stosowania konstytucji są wyroki zakresowe⁵⁰. W odróżnieniu od wyroku interpretacyjnego wyrok o charakterze zakresowym rozstrzyga o przepisie, którego literalne brzmienie nie jest sporne, ale wątpliwości natury konstytucyjnej odnoszą się do określonego zakresu normy prawnej dekodowanej z tego przepisu⁵¹. Skutkiem wyroku zakresowego (zwłaszcza stwierdzającego niezgodność kontrolowanej normy z ustawą zasadniczą) powinna być inicjatywa ustawodawcza w celu pogodzenia literalnego brzmienia regulacji z treścią tego wyroku. Można mnożyć przykłady orzeczeń tego rodzaju, w których TK stwierdza zgodność bądź niezgodność normy prawnej dekodowanej z zaskarżonych przepisów z art. 45 ust. 1 Konstytucji⁵², a czasem także

⁴⁸ SK 32/01, OTK ZU nr 3/A/2002, poz. 31.

⁴⁹ Wyrok TK z 10 lipca 2000 r., SK 12/99, OTK ZU nr 5/2000, poz. 143.

⁵⁰ A. Kustra, *Wyroki zakresowe Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Sejmowy” 2011, nr 4, s. 49 i n.; K. Osajda, *Koncepcja orzeczenia zakresowego a wątpliwości na tle skutków orzeczeń TK*, [w:] *Skutki wyroków Trybunału Konstytucyjnego w sferze stosowania prawa*, red. M. Bernatt, J. Królikowski, M. Ziółkowski, Warszawa 2013, s. 293 i n.

⁵¹ M. Florczak-Wątor, *Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego i ich skutki prawne*, Poznań 2006, s. 104.

⁵² Wyroki TK: z 25 września 2012 r., SK 28/10, nr 8A/2012, poz. 96; z 18 października 2011 r., SK 39/09, OTK ZU nr 8/A/2011, poz. 84; z 2 czerwca 2010 r., SK 38/09, OTK ZU nr 5/A/2010, poz. 46; z 17 listopada 2009 r., SK 64/08, OTK ZU nr 10/A/2009, poz. 148; z 10 listopada 2009 r., P 88/08, OTK ZU nr 10/A/2009, poz. 146; z 21 października 2008 r., SK 51/04, OTK ZU nr 8/A/2008, poz. 140; z 14 października 2008 r., SK 6/07, OTK ZU nr 8/A/2008, poz. 137; z 24 czerwca 2008 r., P 8/07, OTK ZU nr 5/A/2008, poz. 84; z 29

z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji⁵³. Przykładowo, Trybunał stwierdził niezgodność z art. 45 ust. 1 Konstytucji art. 49 k.p.c. w zakresie, w jakim ogranicza przesłankę wyłączenia sędziego jedynie do stosunku osobistego między nim a jedną ze stron lub jej przedstawicielem ustawowym, pomijając inne okoliczności, które mogłyby wywołać wątpliwości co do bezstronności sędziego⁵⁴. Podobnie orzekł w przedmiocie art. 19 p.p.s.a.⁵⁵ W innym wyroku TK stwierdził niezgodność art. 465 § kodeksu postępowania karnego w części zawierającej zwrot „a w wypadkach przewidzianych przez ustawę – sąd” w zakresie, w jakim pomija sądową kontrolę postanowienia prokuratora o wynagrodzeniu biegłego, z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji⁵⁶. Ostatecznie ustawodawca dokonał zmiany tego przepisu⁵⁷ i obecnie stanowi on, że na postanowienie prokuratora przysługuje zażalenie do sądu właściwego do rozpoznania sprawy, o ile ustawa nie stanowi inaczej.

V.

Stosunkowo szybko po wejściu w życie Konstytucji można było odnotować przypadki bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 przez SN. Bezpośrednie stosowanie (w tym zakres i formę) tego przepisu potwierdzają uzasadnienia orzeczeń SN, w tym uchwały wyjaśniające przepisy budzące rozbieżności w orzecznictwie oraz rozstrzygające zagadnienia prawne wymagające zasadniczej wykładni ustawy.

kwietnia 2008 r., SK 11/07, OTK ZU nr 3/A/2008, poz. 47; z 15 kwietnia 2008 r., P 26/06, OTK ZU nr 3/A/2008, poz. 42; z 20 listopada 2007 r., SK 57/05, OTK ZU nr 10/A/2007, poz. 125; z 23 października 2006 r., SK 42/04, OTK ZU nr 9/A/2006, poz. 125; z 13 grudnia 2005 r., SK 53/04, OTK ZU nr 11/A/2005, poz. 134; z 20 lipca 2004 r., SK 19/02, OTK ZU nr 7A/2004, poz. 67; z 11 czerwca 2002 r., SK 5/02, OTK ZU nr 4/A/2002, poz. 41; z 15 listopada 2000 r., P 12/99, OTK nr 7/2000, poz. 260.

⁵³ Wyroki TK: z 21 lipca 2009 r., K 7/09, OTK ZU nr 7/A/2009, poz. 113; z 16 czerwca 2008 r., P 37/07, OTK ZU nr 5/A/2008, poz. 80; z 14 marca 2005 r., K 35/04, OTK ZU nr 3/A/2005, poz. 23; z 11 września 2001 r., SK 17/00, OTK ZU nr 6/2001, poz. 165.

⁵⁴ Wyrok TK z 24 czerwca 2008 r., P 8/07, OTK ZU nr 5/A/2008, poz. 84.

⁵⁵ Wyrok TK z 13 grudnia 2005 r., SK 53/04, OTK ZU nr 11/A/2005, poz. 134.

⁵⁶ Wyrok TK z 14 marca 2005 r., K 35/04, OTK ZU nr 3/A/2005, poz. 23.

⁵⁷ Ustawa z 29 marca 2007 r. o zmianie ustawy o prokuraturze, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 64, poz. 432 ze zm.).

Przepis art. 45 ust. 1 Konstytucji był przyjmowany za samoistną podstawę orzeczeń wydawanych przez SN w sytuacji, gdy przepisy ustaw nie odnosiły się do kwestii sądowej kontroli orzeczeń komisji dyscyplinarnych wydanych w drugiej instancji⁵⁸. Zdaniem Sądu legalność i zasadność orzeczeń dyscyplinarnych prowadzących do pozbawienia lub zawieszenia prawa wykonywania zawodu bądź do ograniczenia istotnych uprawnień płacowych pracownika należy do sfery, w której obywatel ma konstytucyjne prawo do sprawiedliwego i jawnego rozstrzygnięcia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez niezależny, bezstronny i niezawisły sąd. Zarówno w przypadku nauczycieli akademickich, jak i mianowanych pracowników państwowych oraz samorządowych stwierdził, że konstytucyjne prawo do sądu przysługuje im na podstawie dyrektywy bezpośredniego stosowania przepisów Konstytucji będącej najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej. Podobne stanowisko SN zajął w wyroku z 13 kwietnia 2000 r.⁵⁹ w kontekście sądowej kontroli oświadczenia pracodawcy o niezwłocznym rozwiązaniu stosunku pracy w następstwie orzeczenia dyscyplinarnej kary zwolnienia z pracy. Sąd podkreślił, że konstytucyjne prawo do sądu podlega zgodnie z dyrektywą art. 8 ust. 2 Konstytucji bezpośredniemu stosowaniu, a w przedmiotowym zakresie tego prawa mieszczą się również sprawy orzeczeń wydanych w postępowaniu dyscyplinarnym. Także w wyroku z 6 kwietnia 2011 r.⁶⁰ SN, odwołując się wprost do art. 45 ust. 1 Konstytucji, uznał dopuszczalność drogi sądowej w sprawie dotyczącej okresowej oceny kwalifikacyjnej pracownika samorządowego, mimo że w ustawie o pracownikach samorządowych brak przepisu umożliwiającego urzędnikowi, który otrzymuje negatywną ocenę, odwołania się do sądu.

Sąd Najwyższy potwierdził swoje stanowisko co do bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji w uchwale składu siedmiu sędziów z 18 stycznia 2001 r.⁶¹, podjętej w odpowiedzi na pytanie Rzecznika Praw Obywatelskich, czy NSA jest właściwy w sprawach skarg na orzeczenia komi-

⁵⁸ Wyroki SN: z 15 marca 2001 r., I PKN 298/00, OSNP 2002, nr 24, poz. 588; z 7 kwietnia 1999 r., I PKN 648/98, OSNP 2000, nr 11, poz. 423; postanowienie SN z 22 października 1999 r., I PKN 216/99, OSNP 2001, nr 5, poz. 165.

⁵⁹ I PKN 580/99, OSNP 2001, nr 18, poz. 561.

⁶⁰ II PK 274/10, LEX nr 829121.

⁶¹ III ZP 28/00, OSNP 2001, nr 7, poz. 210.

sji dyscyplinarnych dla studentów. Sąd podkreślił, że jeżeli nie ma przepisu ustawy, który wyraźnie przewidywałby dopuszczalność drogi sądowej w sprawach dotyczących ochrony podstawowych konstytucyjnych wolności lub praw, to istnieją uzasadnione podstawy dla bezpośredniego zastosowania przepisów konstytucyjnych dotyczących gwarancji prawa do sądu (art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2), z których wynika prawo studenta do zaskarżenia orzeczenia komisji dyscyplinarnej dla studentów do sądu powszechnego (art. 177 Konstytucji). Sąd podkreślił, że z punktu widzenia art. 8 ust. 2 Konstytucji gwarantujące prawo do sądu art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 należy zaliczyć do przepisów, które nadają się do tzw. samoistnej realizacji. Przepisów tych nie wymieniono również w art. 81 Konstytucji, co pozwala uznać, że ich realizacja możliwa jest bez potrzeby dalszej konkretyzacji w ustawie. Zdaniem Sądu sformułowane w obu przepisach prawo do sądu ma charakter reguły prawnej, wynika z nich jednoznaczny i bezwzględny nakaz konstytucyjny zapewnienia każdemu prawa do sądu. Realizacja prawa do sądu jest w związku z tym niestopniowalna, tzn. może być ono albo zrealizowane albo niezrealizowane.

Przepis art. 45 ust. 1 Konstytucji stał się również bezpośrednią podstawą wyroku SN z 4 kwietnia 2007 r.⁶² Mimo stwierdzonych braków odwołania od uchwały Krajowej Rady Sądownictwa o przeniesieniu sędziego w stan spoczynku, Sąd rozpoznał sprawę i uchylił przedmiotową uchwałę, powołując się na konstytucyjne prawo do sądu. Sąd wyraził pogląd, zgodnie z którym art. 13 ust. 2 i 6 ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa z 2001 r. w takim znaczeniu, jaki został mu nadany w dotychczasowym orzecznictwie SN, w istocie pozbawia sędziego możliwości uruchomienia procedury gwarantującej pełną merytoryczną kontrolę sądową prawidłowości podejmowanych przez Krajową Radę Sądownictwa uchwał o przeniesieniu w stan spoczynku sędziego. Odrzucenie odwołania od takiej uchwały z powodu niespełnienia wymagań stawianych skardze kasacyjnej naruszałoby zatem konstytucyjnie gwarantowane prawo do sądu.

Czasem SN jedynie wskazuje na możliwość bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji. W uzasadnieniu uchwały z 25 marca 2004 r.⁶³ SN

⁶² III KRS 5/07, LEX nr 737273.

⁶³ I KZP 46/03, OSNKW 2004, nr 4, poz. 29.

stwierdził, że wydanie wyroku w każdym przypadku, również warunkowego umorzenia przez sąd postępowania na posiedzeniu, kończy „rozpatrzenie sprawy” w rozumieniu art. 45 ust. 1 Konstytucji, który stanowi, że musi to być rozpatrzenie „jawne” („publiczne”). Zdaniem Sądu wymóg ten odnosi się zarówno do rozprawy, jak i posiedzenia, w toku którego następuje „rozpatrzenie sprawy”. Zaznaczył, że gdyby nawet uznać za niewystarczającą dla przyjęcia prawa do obecności na posiedzeniu każdego zainteresowanego, w tym dla stron, samej analizy przepisów obowiązującej karnej ustawy procesowej, to prawo takie należałoby wywieść z art. 45 ust. 1.

Zdarzają się i takie orzeczenia, w uzasadnieniach których SN ogólnie stwierdza brak możliwości bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji. Na przykład w wyroku z 10 lutego 2009 r.⁶⁴ SN wyraził pogląd, że art. 45 ust. 1 nie należy do przepisów konstytucyjnych bezpośrednio stosownych, gdyż jest sformułowany w sposób ogólny, a co za tym idzie niewystarczający do skonstruowania normy mogącej służyć za podstawę rozstrzygnięcia sprawy sądowej⁶⁵, a jego konkretyzacja następuje dopiero w przepisach procedur sądowych.

Niewątpliwie najczęstsze są przypadki ornamentacyjnego⁶⁶ oraz interpretacyjnego⁶⁷ stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji. Przykładowo, w uchwale składu siedmiu sędziów z 28 marca 2012 r.⁶⁸ SN odwołał się do art. 45 ust. 1 w celu wyjaśnienia znaczenia użytego w art. 42 § 2 ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych terminu „rozpoznawanie i rozstrzyganie sprawy” w kontekście jawności zewnętrznej posiedzeń sądu karnego. Według Sądu pojęcie „sprawa”, interpretowane przy uwzględnieniu treści art. 45 ust. 1 Konstytucji, oznacza sprawę w zakresie głównego przedmiotu postępowania, a także kwestii incydentalnej, która związana jest z możliwą ingerencją w sferę podstawowych praw zagwarantowanych przepisami Konstytucji. Pojęcie to jest fundamentem konstrukcji zagwarantowanego w art. 45 ust. 1 prawa do jawnego rozpoznania sprawy przez sąd. Za zgodne z Kon-

⁶⁴ II UK 186/08, LEX nr 725049.

⁶⁵ Wyrok SN z 9 lipca 2003 r., IV CKN 320/01, LEX nr 146442.

⁶⁶ Wyroki SN: z 18 stycznia 2010 r., II UK 168/09, LEX nr 583810; z 24 listopada 2004 r., I UK 3/04, OSNP 2005 nr 8, poz. 116; z 24 stycznia 2001 r., II CKN 28/01, LEX nr 483289.

⁶⁷ Wyrok SN z 14 września 2004 r., III CK 566/03, LEX nr 176104; postanowienia SN: z 3 listopada 2000 r., IV CKN 169/00, LEX nr 52476; z 3 lutego 2000 r., III RN 195/99, OSNP 2000, nr 24, poz. 884; z 13 maja 2008 r., III KRS 2/08, LEX nr 491439.

⁶⁸ I KZP 26/11, OSNKW 2012, nr 4, poz. 36.

stytucją SN uznał ograniczenie jawności do posiedzeń sądowych, na których rozpoznaje się sprawy w zakresie głównego przedmiotu postępowania, oraz do posiedzeń dotyczących kwestii incydentalnych związanych z możliwą ingerencją w sferę konstytucyjnych praw podstawowych.

Konstytucyjne pojęcie sprawy w rozumieniu art. 45 ust. 1 Konstytucji w wielu przypadkach stanowiło punkt odniesienia przy ocenie dopuszczalności drogi sądowej. Na przykład w postanowieniu z 5 listopada 2009 r.⁶⁹, przy uwzględnieniu przedmiotu sporu i charakteru stosunku prawnego, który stanowił podstawę żądania, SN stwierdził, że osobie domagającej się ustalenia istnienia prawa do wykonywania mandatu sędziego TK nie przysługuje prawo do sądu w rozumieniu art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji. W ocenie Sądu sprawa o ustalenie, że powodowi przysługuje mandat sędziego konstytucyjnego nie jest ani sprawą cywilną w rozumieniu art. 1 k.p.c. ani sprawą w ujęciu art. 45 ust. 1 Konstytucji. Nie można uznać, że art. 45 ust. 1 odnosi się do wszelkiej kategorii spraw, w których jedna ze stron sporu jest podmiotem prawa prywatnego. Dla powstania prawa do sądu nie jest wystarczający sam udział w sporze podmiotu prawa prywatnego, decyduje o tym również przedmiot sporu. Zdaniem SN, domaganie się ustalenia istnienia prawa do wykonywania mandatu sędziego TK odnosi się do stosunku publicznoprawnego i nie ma cech realizacji prawa podmiotowego. W konsekwencji Sąd przyjął, że spory dotyczące powierzenia lub pozbawienia mandatu sędziego konstytucyjnego również na podstawie Konstytucji podlegają wyłączeniu z zakresu drogi sądowej.

W postanowieniu z 19 grudnia 2003 r.⁷⁰ SN uwzględnił kasację w sprawie o uznanie spełnienia warunku zaliczenia tematów w ramach studium podyplomowego. Sądy obydwu instancji odmówiły rozpoznania sprawy ze względu na niedopuszczalność drogi sądowej z tego powodu, że nie jest to sprawa cywilna w ujęciu art. 1 k.p.c., ale nie wskazały, czy i przed jakim sądem może ona być rozpatrzona. Już jednak w postanowieniu SN z 21 maja 2002 r.⁷¹ oraz uchwale składu siedmiu sędziów tego Sądu z 12 marca 2003 r.⁷² zaznaczono, że z art. 45 ust. 1 Konstytucji wynika obowiązek wskazania przez sąd odrzucający pozew z powodu niedopuszczalności sądu, do którego właściwości roz-

⁶⁹ I CSK 16/09, LEX nr 583720.

⁷⁰ III CK 319/03, OSNC 2005, nr 2, poz. 31.

⁷¹ III CK 53/02, OSNC 2003, nr 2, poz. 31.

⁷² III CZP 85/02, OSNC 2003, nr 10, poz. 129.

poznanie tej sprawy zostało ustawowo zastrzeżone. Sąd stwierdził, że trafnie uznano, że sprawa zainicjowana żądaniem powoda nie jest sprawą cywilną, jednakże – z naruszeniem dyrektyw wynikających z art. 45 ust. 1 i art. 177 Konstytucji oraz z pominięciem zakazu określonego w art. 77 ust. 2 Konstytucji – nie wyjaśniono, iż sąd powszechny nie jest właściwy do rozpoznania tej sprawy ze względu na właściwość innego sądu. Odwołując się do pojęcia sprawy w rozumieniu art. 45 ust. 1 Konstytucji, SN zaznaczył, że nie można antycypując wyłączać z drogi sądowej żądań zmierzających do dochodzenia naruszonych praw, które (np. na skutek niedostatków legislacyjnych) nie mieszczą się w definicji sprawy cywilnej lub sądownoadministracyjnej albo nie są sprawami karnymi (rozpoznawanymi w postępowaniu karnym). Zgodnie z art. 177 w związku z art. 77 ust. 2 i art. 45 ust. 1 Konstytucji, właściwym do rozpoznania takiej sprawy niemieszczącej – „sprawy” w ujęciu konstytucyjnym – jest sąd powszechny stosujący przepisy postępowania cywilnego.

Przykładu modyfikującego stosowania Konstytucji dostarcza postanowienie SN z 3 lutego 2000 r.⁷³ Rozpoznając rewizję nadzwyczajną od postanowienia sądu administracyjnego odrzucającego skargę uznaną za wniesioną po terminie, stwierdził, że przepisy określające zasady liczenia terminów ustawowych, których zachowanie warunkuje skuteczne prawnie dokonanie przez stronę czynności procesowych, powinny być interpretowane i stosowane przy uwzględnieniu konstytucyjnych gwarancji prawa do sądu, które wynikają z art. 45 ust. 1 oraz art. 77 ust. 2 Konstytucji. Uznał, że tylko funkcjonalna, a nie literalna i formalna zarazem, interpretacja zwrotu „dzień ustawowo wolny od pracy” użytego w art. 57 § 4 kodeksu postępowania administracyjnego (dalej: k.p.a.), uwzględniająca zatem realną możliwość skorzystania przez stronę z prawa do wniesienia skargi także w ostatnim dniu terminu do jej wniesienia, pozwala na stosowanie tego przepisu w sposób zgodny z konstytucyjnymi gwarancjami prawa do sądu.

VI.

Ocena bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji przez sądy powszechne jest utrudniona zarówno ze względu na liczbę wydawanych orze-

⁷³ III RN 195/99, OSNP 2000, nr 24, poz. 884.

czeń w ogóle, jak i fakt, że nie podlegają one publikacji, z wybiórczymi wyjątkami dotyczącymi orzeczeń sądów okręgowych i apelacyjnych. Analiza dostępnych orzeczeń pozwala stwierdzić, że sądy stosują art. 45 ust. 1, co znajduje uzasadnienie nie tylko w treści art. 8 ust. 2, ale także w art. 178 ust. 1 Konstytucji⁷⁴. Najczęściej sądy powszechne stosują ten przepis albo przez odwołanie w motywach rozstrzygnięcia do konstytucyjnego prawa do sądu⁷⁵ albo za pomocą techniki wykładni w zgodzie z ustawą zasadniczą⁷⁶.

Można jednak odnotować przypadki samoistnego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji przez sądy. Przykładowo, Sąd Apelacyjny w Poznaniu postanowieniem z 17 lipca 2013 r.⁷⁷ uchylił zaskarżone postanowienie sądu pierwszej instancji odrzucające wniosek o zatwierdzenie tabel wynagrodzeń. Zdaniem Sądu z dosłownej treści art. 110¹⁴ ust. 1 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych nie wynika ograniczenie dostępu do sądu w przypadku oddalenia wniosku o zatwierdzenie tabel wynagrodzeń w postępowaniu administracyjnym. Brak wypowiedzi ustawodawcy w kwestii dostępu do sądu nie może być rozumiany jako wyłączenie drogi sądowej, gdyż byłoby to sprzeczne z konstytucyjną zasadą prawa do sądu. Z art. 45 Konstytucji wynika możliwość zwrócenia się w każdej sytuacji (sprawie) do sądu z żądaniem określenia (ustalenia) statusu prawnego jednostki, w sytuacjach nie tylko zakwestionowania lub naruszenia jej praw i wolności, lecz również w sytuacjach odczuwanych przez nią niejasności, niepewności, a zwłaszcza obawy wystąpienia takiego naruszenia.

Z kolei Sąd Apelacyjny we Wrocławiu w postanowieniu z 21 grudnia 2000 r.⁷⁸ uznał się za niewłaściwy rzeczowo do rozpoznania zażalenia w sprawie o ochronę wolności i praw konstytucyjnych naruszonych przez uczelnianą komisję dyscyplinarną. Sąd przyjął, że art. 176 Konstytucji wyklucza

⁷⁴ W. Kręcisiz, *Stanowisko sądów...*, s. 110 i n.

⁷⁵ Wyrok SA we Wrocławiu z 21 grudnia 2000 r., II AKz 456/00, OSA 2001, nr 4, poz. 23; wyrok SA w Krakowie z 14 listopada 2009 r., II AKa 117/09, KZS 2010, nr 5, poz. 33; postanowienia SA w Krakowie: z 28 grudnia 2001 r., II AKz 500/01, KZS 2001, nr 12, poz. 23; z 25 maja 2004 r., II AKz 166/04, KZS 2004, nr 6, poz. 25; z 5 kwietnia 2007 r., II AKo 109/07, KZS 2007, nr 4, poz. 30; z 21 lutego 2012 r., II AKz 51/12, KZS 2012, nr 2, poz. 41.

⁷⁶ Postanowienie SO w Słupsku z 25 marca 2010 r., VI KZ 85/10, KZS 2011, nr 2, poz. 66; postanowienie SA w Katowicach z 15 stycznia 2003 r., II AKz 1251/02, OSA 2003, nr 7, poz. 75; postanowienie SA w Poznaniu z 17 lipca 2013 r., I ACz 1203/13, LEX nr 1342338.

⁷⁷ I ACz 1203/13, LEX nr 1342338.

⁷⁸ II AKz 456/00, OSA 2001, nr 4, poz. 23.

przyjęcie do rozpoznania przez sąd powszechny każdej sprawy na podstawie art. 45 ust. 1 Konstytucji. Zdaniem Sądu art. 8 Konstytucji stanowiący o stosowaniu jej bezpośrednio zawiera ograniczenie, którym może być tylko inne postanowienie Konstytucji. Takim postanowieniem jest w ocenie Sądu art. 176 Konstytucji, gdyż pozostawia on ustawodawcy określenie ustroju i właściwości sądów oraz postępowania przed sądami.

Ponadto, zdarzają się przypadki odmowy stosowania przez sądy przepisów, których niezgodność z art. 45 ust. 1 Konstytucji stwierdził TK. Przykładowo, Sąd Okręgowy w Katowicach w motywach postanowienia z 15 października 2001 r.⁷⁹ odwołał się do wyroku TK z 17 września 2002 r.⁸⁰, w którym stwierdzono niezgodność z art. 45 ust. 1 Konstytucji zaskarżonego przepisu rozporządzenia w zakresie, w jakim ustanawia tylko siedmiodniowy termin przechowywania w pocztowej placówce oddawczej przesyłek – pism sądowych, a tym samym uniemożliwia powtórne zawiadomienie adresata o tym piśmie. Sąd stwierdził, że skoro przepis stanowiący podstawę orzekania został uznany za niezgodny z ustawą zasadniczą, to niezależnie od decyzji o przesunięciu utraty jego mocy obowiązującej sąd nie powinien stosować przepisów niekonstytucyjnych.

Nie zawsze jednak orzeczenie TK ułatwia sądowi rozstrzygnięcie wątpliwości co do konstytucyjności stosowanych przepisów. Na przykład Trybunał postanowieniem z 17 października 2007 r.⁸¹, po rozpoznaniu pytania prawnego Sądu Okręgowego w Częstochowie, czy art. 102 k.p.c. jest zgodny z art. 32 ust. 1 i art. 45 Konstytucji w zakresie, w jakim przepis ten nie reguluje zwrotu kosztów zastępstwa procesowego przez Skarb Państwa dla strony wygrywającej proces w sytuacji pozbawienia jej zwrotu tych kosztów z uwagi na stan majątkowy i sytuację życiową strony przegrywającej, umorzył postępowanie ze względu na niedopuszczalność wydania orzeczenia. Trybunał uznał, że art. 102 k.p.c. może być interpretowany w zgodzie z Konstytucją – zapewnienie stanu konstytucyjności na tle tego przepisu powinno nastąpić na płaszczyźnie wykładni i stosowania prawa, w wykonaniu przez sąd powszechny jego obowiązku wynikającego z art. 8 i art. 178 ust. 1 Konstytucji⁸².

⁷⁹ IV Cz 705/02, niepubl.

⁸⁰ SK 35/01, OTK ZU nr 5/A/2002, poz. 60.

⁸¹ P 29/07, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 116.

⁸² M. Przysucha, *Prawo do sądu i zasada równości wobec procesowej zasady sprawiedliwości*, [w:] *Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga*

VII.

Sądy administracyjne również opierają swoje rozstrzygnięcia na art. 45 ust. 1 Konstytucji, choć zasadniczo kasacyjny charakter ich orzeczeń sprawia, że stanowiący podstawę rozstrzygnięcia przepis konstytucyjny nie jest ujmowany w sentencji, tylko w uzasadnieniu orzeczenia. Najczęściej przepis ten – podobnie jak w przypadku sądów powszechnych i SN – stosowany jest w sposób niesamoistny jako dyrektywa interpretacyjna przepisów ustawowych. Dotyczy to zwłaszcza spraw, w których pojawiają się wątpliwości w kwestii dopuszczalności zaskarżenia do NSA konkretnego aktu lub czynności (bezczynności) organu administracji publicznej. Naczelny Sąd Administracyjny stosuje bezpośrednio art. 45 również przy podejmowaniu uchwał wyjaśniających istotne wątpliwości prawne.

Szczególną rolę w kształtowaniu orzecznictwa sądów administracyjnych w kontekście bezpośredniego stosowania Konstytucji w sytuacji kolizji ustawy z Konstytucją odegrały uchwały składu siedmiu sędziów NSA z 12 października 1998 r.⁸³ oraz z 21 lutego 2000 r.⁸⁴ W pierwszej uchwale stwierdzono, że sądy administracyjne mają zarówno możliwość bezpośredniego stosowania konstytucji, jak i obowiązek rozważania zgodności zaskarżonego rozstrzygnięcia nie tylko z ustawą zwykłą, ale i z ustawą zasadniczą, a także dążenia do niesprzecznej z Konstytucją wykładni ustawy. W drugiej NSA dał wyraz ścisłego respektowania art. 8 ust. 2 Konstytucji, a więc uruchamiania procedury pytań prawnych do TK w trybie art. 193 Konstytucji w przypadku powzięcia wątpliwości co do zgodności ustawy z ustawą zasadniczą⁸⁵. Problematyka ta pozostaje aktualna także w związku z bezpośrednim stosowaniem art. 45 ust. 1 Konstytucji.

Początkowo, bezpośrednie stosowanie art. 45 ust. 1 Konstytucji wiązało się z oceną zakresu kontroli sądowoadministracyjnej. W uchwale składu siedmiu sędziów z 7 grudnia 1998 r.⁸⁶ NSA przyjął art. 45 ust. 1 Konstytucji za dyrektywę interpretacyjną art. 16 ust. 1 pkt 4 ustawy o NSA z 1995 r. okre-

jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni, red. R.M. Czarny, K. Spryszak, Toruń 2012, s. 381 i n.

⁸³ OPS 5/98, ONSA 1999, nr 1, poz. 1.

⁸⁴ OPS 10/99, ONSA 2000, nr 3, poz. 90.

⁸⁵ A. Chmielarz, op.cit., s. 245 i n. oraz cyt. orzecznictwo.

⁸⁶ FPS 18/98, ONSA 1999, nr 2, poz. 43.

ślającego właściwość rzeczową tego Sądu. Powołując się na przyświecającą ustawodawcy potrzebę zagwarantowania realnej ochrony zainteresowanym nią podmiotom, Sąd podkreślił, że wątpliwości co do dopuszczalności zaskarżenia do sądu określonego aktu lub czynności na podstawie art. 16 ust. 1 pkt 4 nie powinny być rozstrzygane na niekorzyść wnoszącego skargę. Tylko taki – w ocenie NSA – sposób wykładni analizowanego przepisu pozostaje w zgodzie z zawartą w art. 45 ust. 1 Konstytucji zasadą prawa do sądu.

W uchwale składu siedmiu sędziów z 15 maja 2000 r.⁸⁷ NSA odwołał się do art. 45 ust. 1 Konstytucji przy wyjaśnianiu wątpliwości prawnej dotyczącej dopuszczalności zaskarzania do sądu administracyjnego, w świetle art. 67 i art. 68 ustawy o NSA z 1995 r., decyzji wydanych w postępowaniach wszczętych jeszcze przed wejściem w życie ustawy o NSA z 1980 r. Zdaniem Sądu „wszelkie wątpliwości związane z zakresem kompetencji sądu administracyjnego do kontroli tej części działalności administracji publicznej, która dotyczy załatwiania spraw indywidualnych [...] powinny być rozstrzygane na rzecz dopuszczalności takiej kontroli. Zawarte w art. 184 Konstytucji odesłanie do określenia w ustawie zakresu, w jakim Naczelnny Sąd Administracyjny oraz inne sądy administracyjne kontrolują działalność administracji publicznej nie może ograniczać prawa do sądu, wynikającego z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2. Pozwala w ustawie zwykłej w różny sposób kształtować formy i przesłanki sprawowania kontroli działalności administracji przez sądy administracyjne. Z tego względu po wejściu w życie Konstytucji, w której mocą art. 8 przewidziano jej bezpośrednie stosowanie, niedopuszczalne byłoby przyjmowanie takiej wykładni niejasnych przepisów, jak art. 67 ustawy o NSA, która prowadziłaby do zamknięcia drogi do sądu”.

Analiza orzecznictwa prowadzi do wniosku, że art. 45 ust. 1 Konstytucji jest często stosowany przez sądy administracyjne przy ocenie zasadności zastosowania instytucji prawa pomocy czy wyłączenia sędziego, które służą zagwarantowaniu realizacji prawa do sądu⁸⁸. Jest to głównie stosowanie or-

⁸⁷ OPS 21/99, ONSA 2000, nr 4, poz. 135.

⁸⁸ Wyrok NSA z 17 stycznia 2013 r., I FSK 2125/11, LEX nr 1360650; postanowienia NSA: z 14 stycznia 2015 r., II OZ 1402/14, LEX nr 1624493; z 14 października 2014 r., II GZ 424/14, LEX nr 1551230; z 11 września 2014 r., II FZ 1263/14, LEX nr 1503701; z 9 lipca 2014 r., II OZ 674/14, LEX nr 1495323; z 26 stycznia 2012 r., I FZ 577/11, LEX nr 1113147; postanowienie WSA w Olsztynie z 5 grudnia 2007 r., II SA/Ol 684/07, LEX nr 319455.

namentacyjne i interpretacyjne. Przykładowo, NSA w postanowieniu o sygn. II OZ 674/14, odnosząc się do podniesionego przez stronę zarzutu naruszenia art. 45 ust. 1 Konstytucji, zaznaczył: „odmowa udzielenia prawa pomocy z tego powodu, że wnioskodawca nie wykazał, że nie jest w stanie ponieść jakichkolwiek kosztów postępowania, nie stanowi o naruszeniu zasady prawa do sądu, wynikającej z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP. O przyznaniu prawa pomocy decyduje sytuacja materialna osoby fizycznej składającej wniosek, oceniana w kontekście możliwości poniesienia przez nią jakichkolwiek kosztów postępowania. Tak pojmowana instytucja prawa pomocy oznacza, że sąd administracyjny powinien zapewnić prawidłową równowagę pomiędzy interesem państwa w pobraniu opłat sądowych z jednej strony, a interesem wnioskodawcy w dochodzeniu roszczeń przed sądem. W każdym uzasadnionym przypadku, jeżeli koszty postępowania miałyby stanowić tamę do sądowego rozpoznania sprawy, sąd administracyjny jest zobowiązany do takiego rozstrzygnięcia o kosztach, które zapewni realizację konstytucyjnej zasady prawa do sądu”. W postanowieniu z 12 września 2013 r.⁸⁹ NSA stwierdził z kolei, że „obowiązek uiszczenia wpisu ciążyący na wnoszącym do sądu pismo podlegające opłacie sądowej nie narusza zagwarantowanego w art. 45 Konstytucji RP prawa do sądu i nie zamyka drogi do rozpoznania sprawy przez ten sąd”.

Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie wydał 11 stycznia 2010 r.⁹⁰ postanowienie o przyznaniu prawa pomocy (ustanowienie pełnomocnika i zwolnienie od kosztów sądowych) w sprawie o wznowienie postępowania sądownoadministracyjnego, którego motywy oparł na art. 45 ust. 1 Konstytucji oraz art. 6 EKPC. Uznał, że działanie pełnomocnika z urzędu skutkujące nierozpoznaniem środka odwoławczego przez niego sporządzonego z uwagi na uchybienia w sposobie sporządzenia tego środka odwoławczego, nie pozwala uznać pomocy świadczonej przez niego za realizację „prawa do sądu” z art. 45 ust. 1 Konstytucji i art. 6 ust. 1 EKPC. W ocenie Sądu, „z treści art. 45 ust. 1 Konstytucji i z zasady demokratycznego państwa prawnego wynika dyrektywa interpretacyjna zakazująca zawężającej wykładni prawa do sądu”. Dlatego pozbawienie skarżącej możliwości skorzystania (efektywnego) z instytucji prawa pomocy, przy zachowaniu kon-

⁸⁹ I FZ 316/13, LEX nr 1363514.

⁹⁰ III SO/Wa 2/10, LEX nr 620544.

stytucyjnych standardów dostępu do sądu i związanych z tym standardów prawa pomocy, oznaczałoby pozbawienie jej prawa do sądu rozumianego jako prawo do odpowiednio ukształtowanej procedury, a mianowicie prawa do wznowienia postępowania.

Z kolei w wyrokach z 21 stycznia 2011 r.⁹¹ oraz z 8 lipca 2009 r.⁹² NSA zaznaczył, że stosowanie art. 18 § 1 pkt 6 p.p.s.a. stawia sąd przed koniecznością dokonania wykładni tego przepisu w taki sposób, aby jej rezultat był zgodny z zasadą wyrażoną w art. 45 ust. 1 Konstytucji. Zdaniem Sądu instytucja wyłączenia sędziego ma charakter gwarancji procesowej, która służy w szczególności zapewnieniu realizacji wyrażonej w art. 45 ust. 1 Konstytucji RP zasady ustanawiającej prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd. Odwołując się do wyroków zakresowych TK z 13 grudnia 2005 r.⁹³ oraz z 14 października 2008 r.⁹⁴, NSA uznał, że w okolicznościach rozpoznawanej sprawy art. 18 § 1 pkt 6 p.p.s.a. należy interpretować tak, aby wyeliminować z obrotu prawnego orzeczenie wydane w okolicznościach mogących budzić uzasadnione wątpliwości co do bezstronności sądu, który je wydał. W efekcie Sąd uchylił zaskarżony wyrok.

Konieczność uwzględniania w procesie wykładni art. 83 § 3 p.p.s.a. przepisów Konstytucji – w szczególności art. 45 ust. 1 statuującego prawo do sądu oraz art. 2 wyrażającego zasadę demokratycznego państwa prawnego – NSA wyeksponował w postanowieniach z 13 stycznia 2015 r.⁹⁵ oraz z 22 kwietnia 2015 r.⁹⁶ Sąd uznał, że przepis ustawy wprowadzający ograniczenie dla domniemania wniesienia przez stronę pisma do sądu w dacie pozostawienia go w placówce pocztowej jest – w jego literalnym brzmieniu i obecnym kształcie – nie do zaakceptowania z punktu widzenia jego zgodności z Konstytucją. Strona postępowania może skorzystać z domniemania przewidzianego w art. 83 § 3 wyłącznie wtedy, gdy doręcza pisma sądowi za pośrednictwem operatora wyznaczonego (tj. Poczty Polskiej SA w rozumieniu ustawy – Pra-

⁹¹ I GSK 212/10, LEX nr 951881.

⁹² II OSK 1110/08, LEX nr 785799.

⁹³ SK 53/04, OTK ZU nr 11/A/2005, poz. 134.

⁹⁴ SK 6/07, OTK ZU nr 8/A/2008, poz. 137.

⁹⁵ II FZ 1951/14, LEX nr 1624368.

⁹⁶ I OZ 343/15, LEX nr 1677162.

wo pocztowe z 2012 r.), a sądy mogą dokonywać doręczeń przez operatorów pocztowych. Według NSA rolą sądów jest zapewnienie takiej wykładni przepisów procesowych, która umożliwi stronom postępowań sądowoadministracyjnych realizację prawa do sądu. Efekt taki można uzyskać przez informowanie stron o wynikającym z art. 83 § 3 p.p.s.a. obowiązku korzystania z usług Poczty Polskiej SA. W przypadku braku takiego pouczenia, prokonstytucyjna (celowościowa, funkcjonalna i systemowa) wykładnia tego przepisu prowadzi do uznania, że dopuszczalne jest nadanie pisma przez stronę postępowania za pośrednictwem innych operatorów pocztowych⁹⁷. Jednak już w uchwale składu siedmiu sędziów NSA z 19 października 2015 r.⁹⁸ stwierdzono, że wprowadzenie w ustawie ograniczenia dla przyjęcia zachowania terminu wniesienia pisma do sądu w przypadku oddania tego pisma przed terminem w polskiej placówce pocztowej operatora wyznaczonego, nie zaś także innego operatora pocztowego, nie stanowi takiego ograniczenia konstytucyjnego prawa do sądu czy też naruszenia zasady sprawiedliwości proceduralnej, które nakazywałoby odstąpić od językowej wykładni art. 83 § 3 p.p.s.a. Przepis ten w ocenie NSA jest jasny, językowo zrozumiały, a jego wykładnia gramatyczna prowadzi do wniosku, że nie można tu mówić o naruszeniu prawa do sądu. Powoływanie się na wykładnię prokonstytucyjną i celowościową nie może prowadzić do zmiany jednoznacznej treści normy prawnej zawartej w art. 83 § 3 p.p.s.a.

W orzecnictwie sądów administracyjnych pojawiają się także odwołania łącznie do art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji w ramach interpretacyjnego i modyfikującego stosowania ustawy zasadniczej. W uzasadnieniu postanowienia z 6 czerwca 2008 r.⁹⁹ NSA podkreślił, że „należy tak interpretować przepisy obowiązującego prawa, aby nie zamykać stronie możliwości dochodzenia swych praw na drodze sądowej, o czym stanowi art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji”. Sąd przyjął ten kierunek wykładni w odniesie-

⁹⁷ Sąd Najwyższy odmiennie w postanowieniu z 14 lipca 2015 r., II UZ 10/15 (LEX nr 1762485) odniósł się do analogicznej kwestii na gruncie przepisów procedury cywilnej i uznał, że brak jest podstaw do takiej wykładni art. 165 § 2 k.p.c., zgodnie z którą równoznaczne z wniesieniem pisma procesowego do sądu jest także jego oddanie w polskiej placówce pocztowej operatora niebędącego operatorem wyznaczonym w rozumieniu przepisów ustawy – Prawo pocztowe.

⁹⁸ I OPS 1/15, LEX nr 1815956.

⁹⁹ I OSK 614/08, LEX nr 493702.

niu do art. 52 § 1 i 2 p.p.s.a. w związku z art. 35 § 3 i art. 37 § 1 k.p.a. i uchylił zaskarżone postanowienie sądu pierwszej instancji o odrzuceniu skargi na bezzwyczajność, w motywach którego przyjęto, że w rozpoznawanej sprawie warunek wyczerpania trybu zażaleniowego nie został zrealizowany. Postanowieniem z 2 lipca 2008 r.¹⁰⁰ NSA uchylił postanowienie odrzucające skargę w pierwszej instancji z powodu nieokreślenia wprost wartości przedmiotu zaskarżenia. Sąd za uzasadniony uznał zarzut wydania zaskarżonego postanowienia z naruszeniem wynikającej z art. 45 ust. 1 oraz art. 77 ust. 2 Konstytucji zasady prawa dostępu do sądu oraz zakazu zamykania drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności i praw. W ocenie Sądu wnoszący skargę nie może ponosić ujemnych konsekwencji procesowych wynikających z dowolnej interpretacji przepisów o kosztach sądowych w postępowaniu sądowoadministracyjnym, które mogą doprowadzić do uniemożliwienia realizacji zagwarantowanego w Konstytucji prawa dostępu do sądu. Naczelny Sąd Administracyjny wyklucza też – jako pozostającą w kolizji z zasadą prawa do sądu zawartą w art. 45 ust. 1 Konstytucji – taką interpretację przepisów o wpisach sądowych, która prowadzi zawsze do określania wpisu od wysokości odszkodowania (należności pieniężnej) ustalonej w decyzji lub od całej wysokości należnej według strony, mimo kwestionowania w skardze tylko jej części, jako różnicy między tym, co w decyzji, a tym, co zdaniem strony z mocy prawa jej przysługuje¹⁰¹.

Liczne są przykłady orzeczeń, w których przy okazji stosowania art. 54 § 3 p.p.s.a. sądy administracyjne podnoszą, że każda ingerencja organu administracji w sprawę zawisłą przed sądem administracyjnym, która wykracza poza dyspozycję tego przepisu, jest niedopuszczalna jako godząca w określoną w art. 45 ust. 1 oraz w art. 77 ust. 2 Konstytucji zasadę prawa do sądu. W art. 54 § 3 p.p.s.a. wprowadzono na zasadzie wyjątku instytucję, która w pewnym sensie pozostaje w stosunku konkurencyjności z konstytucyjną zasadą prawa do sądu. Właśnie wyjątkowy charakter tego przepisu wymaga jego ścisłej wykładni – niedopuszczalne jest dokonywanie wykładni umożliwiających organowi administracyjnemu jakąkolwiek inną ingerencję w sprawę zawisłą przed sądem administracyjnym, pozbawiającą stronę pra-

¹⁰⁰ I GSK 880/07, LEX nr 505993.

¹⁰¹ Postanowienie NSA z 22 lipca 2011 r., I OZ 537/11, LEX nr 1082958.

wa do rozstrzygnięcia sporu przez sąd i uzyskania żądanego rozstrzygnięcia. Zatem mimo niesformułowania *expressis verbis* w przepisach obowiązujących prawa zakazu wszczynania nadzwyczajnych postępowań administracyjnych w sprawach, w których wniesiono skargę do sądu administracyjnego, sądy przyjmują, że po wniesieniu prawnie skutecznej skargi do sądu prowadzenie takich postępowań jest dopuszczalne jedynie w granicach określonych w art. 54 § 3 p.p.s.a.¹⁰²

Z kolei postanowieniem z 29 lipca 2011 r.¹⁰³ NSA uchylił postanowienie odrzucające skargę kasacyjną z tego powodu, że skarżąca nie dostarczyła w wyznaczonym terminie dodatkowego odpisu skargi. Sąd uznał, że niewłaściwe wykonanie (z nieznacznym przekroczeniem terminu) wezwania do nadesłania brakującego odpisu skargi kasacyjnej nie może zamykać stronie prawa do sądu. Stanowiłoby to rażące naruszenie art. 45 ust. 1, art. 77 ust. 2 i art. 78 Konstytucji, gwarantujących każdemu prawo do realnej ochrony sądowej. Zdaniem NSA, zbyt rygorystyczna interpretacja art. 47 § 1 i art. 49 § 1 p.p.s.a. w związku z art. 178 p.p.s.a., sprzeczna z prokonstytucyjną wykładnią przepisów procesowych, pozbawiałaby stronę prawa rozstrzygnięcia jej sprawy przez sąd, a co za tym idzie, naruszałaby podstawowe zasady i swobody obywatelskie.

Na uwagę zasługuje postanowienie NSA z 12 sierpnia 2014 r.¹⁰⁴ Sąd uchylił postanowienie o odrzuceniu skargi o wznowienie postępowania sądowego wydanego na skutek przyjęcia przez sąd, że dalsze wznowienie jest niedopuszczalne również wtedy, gdy podstawą kolejnej skargi o wznowienie jest orzeczenie TK stwierdzające niezgodność z Konstytucją przepisu prawa, na podstawie którego wydano orzeczenia kończące postępowanie, którego dotyczy skarga o wznowienie. Sąd uznał, że zawarte w art. 285 p.p.s.a. ograniczenie możliwości dalszego wznowienia postępowania zakończonego prawomocnym orzeczeniem wydanym na skutek skargi o wznowienie postępowania nie dotyczy sytuacji, kiedy kolejna skarga o wznowienie postę-

¹⁰² Wyroki NSA: z 8 lutego 2012 r., II FSK 2292/10, LEX nr 1126322; z 17 kwietnia 2007 r., I FSK 1470/06, LEX nr 313951; wyrok WSA w Olsztynie z 25 czerwca 2013 r., II SA/Ol 413/13, LEX nr 1340374; wyrok WSA w Gorzowie Wielkopolskim z 1 czerwca 2009 r., I SAB/Go 2/09, LEX nr 511239.

¹⁰³ I OZ 565/11, LEX nr 1082967.

¹⁰⁴ II FSK 2070/14, LEX nr 1494974.

powania oparta jest na podstawie określonej w art. 272 § 1 p.p.s.a. W jego ocenie zastosowany jako podstawa odrzucenia skargi o wznowienie postępowania art. 285 p.p.s.a. musi być uznany za oczywiście niezgodny z Konstytucją. Powołał się na wyrok TK z 28 listopada 2006 r.¹⁰⁵, w którym Trybunał stwierdził, że art. 416 k.p.c., będący dosłownym odpowiednikiem art. 285 p.p.s.a., w zakresie, w jakim wyłącza dopuszczalność wznowienia postępowania w sytuacji, gdy podstawą skargi o wznowienie jest art. 401¹ k.p.c., jest niezgodny z art. 190 ust. 4, a przez to z art. 45 ust. 1, art. 77 ust. 2 i art. 32 ust. 1 Konstytucji. Oczywiście niezgodności art. 285 p.p.s.a. z Konstytucją wraz z wypowiedzią TK stanowią – zdaniem NSA – wystarczające przesłanki do odmowy przez sąd zastosowania przepisów ustawy, co więcej, w tak oczywistych sytuacjach trudno oczekiwać, by sądy uruchamiały procedurę pytań prawnych¹⁰⁶. Sąd stwierdził: „Z tego względu, iż zastosowany jako podstawa odrzucenia skargi o wznowienie postępowania przepis musi być uznany za oczywiście niezgodny z Konstytucją RP należy wskazać, iż przed sądem orzekającym w niniejszej sprawie powstała możliwość oparcia niniejszego rozstrzygnięcia o przepis art. 8 ust. 2 Konstytucji RP, który stanowi, iż przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej. Otwiera to Naczelnemu Sądowi Administracyjnemu drogę do przyjęcia jako podstawy rozstrzygnięcia również w niniejszej sprawie przepisów art. 190 ust. 4, art. 45 ust. 1, jak również art. 77 ust. 2 i art. 32 ust. 1 Konstytucji RP w relacji do zastosowanego przez Sąd I instancji art. 285 p.p.s.a. Nie dopuszczalna jest sytuacja, w której przepis ustawy – w analizowanej sprawie art. 285 p.p.s.a. – prowadziłby do pozostawienia w obrocie prawnym orzeczenia, które oparte zostało na przepisie niekonstytucyjnym. Przyjęcie odmiennego stanowiska naruszyłoby wskazane w skardze kasacyjnej przepisy Konstytucji RP”. Ustawą z 9 kwietnia 2015 r. o zmianie ustawy – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi¹⁰⁷ zmieniono art. 285

¹⁰⁵ SK 19/05, OTK nr ZU 10/A/2006, poz. 154.

¹⁰⁶ Tak już w uchwale składu siedmiu sędziów NSA z 16 października 2006 r., I FPS 2/06, ONSAiWSA 2007, nr 1, poz. 3 – Sąd zaznaczył, że uruchomienie przez sądy w tak oczywistych sytuacjach procedury pytań prawnych byłoby nieracjonalne i naruszałoby prawo strony do rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie; zob. glosa R. Hausera i A. Kabata do wyroku NSA z 14 lutego 2002 r., akt I SA/Po 461/01, OSP 2003, nr 2, s. 73–75.

¹⁰⁷ Dz.U. 2015, poz. 658.

p.p.s.a. przez wprowadzenie wyjątku od ogólnego zakazu dalszego wznowienia postępowania, gdy skarga o wznowienie postępowania została oparta na podstawie wznowienia określonej w art. 272 § 1 i 3 p.p.s.a.

VIII.

Podsumowując, art. 45 ust. 1 Konstytucji jest przepisem często znajdującym zastosowanie w praktyce sądowego stosowania prawa. Wynika to zarówno z faktu, że stopień konkretności i treść normatywna tego przepisu pozwalają na przyjmowanie go za podstawę aktów stosowania prawa (zwłaszcza gdy ustawy nie przewidują drogi sądowej), jak i z jego gwarancyjnego charakteru dla jednostki, która powinna mieć zapewnioną ochronę przysługujących jej wolności i praw konstytucyjnych. Przepis art. 45 ust. 1 pojawia się w orzecznictwie TK jako konstytucyjny wzorzec kontroli w postępowaniach zainicjowanych skargą konstytucyjną. Nie bez powodu również sądy przy konstruowaniu podstawy rozstrzygnięcia sięgają jednocześnie do art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji. Wprawdzie samo odwołanie się przez stronę toczącego się postępowania do art. 45 ust. 1 nie gwarantuje przyznania jej racji, ale rodzi po stronie sądu obowiązek rozpatrzenia sprawy.

Z reguły art. 45 ust. 1 jest stosowany komplementarnie z ustawami (także z innymi aktami normatywnymi), w szczególności za pomocą techniki wykładni ustaw w zgodzie z Konstytucją. Dokonywanie tej wykładni nie tylko służy realizacji zasady nadrzędności Konstytucji, ale również staje się gwarancją dostępu do sądu oraz rozpatrzenia istoty sprawy dotyczącej wolności i praw jednostki. Szczególne znaczenie można w tym zakresie przypisać uchwałom SN oraz NSA wyjaśniającym zagadnienia (przepisy) budzące istotne wątpliwości prawne, które potwierdzają tendencję do dostosowywania obowiązujących przepisów do zasad i wymagań ustawy zasadniczej.

Wyjątkiem jest samoistne stosowanie art. 45 ust. 1, choć zdarzają się (nie tylko w postępowaniach przed TK) przypadki przyjmowania tego przepisu za wyłączną podstawę rozstrzygnięcia. Za poprawne z punktu widzenia art. 8 ust. 2 w związku z art. 178 ust. 1 Konstytucji należy uznać samoistne stosowanie omawianego przepisu w sytuacji braku przepisu ustanawiającego drogę sądową. Jednak już kontrola przez sądy zgodności przepisów ustaw

z art. 45 ust. 1 Konstytucji, niemieszcząca się w ramach prokonstytucyjnej wykładni prawa i skutkująca odmową stosowania tych przepisów, nie wydaje się czynić zadość dyrektywom konstytucyjnymi i warunkom poprawności aktów bezpośredniego stosowania ustawy zasadniczej, zwłaszcza w kontekście art. 193 Konstytucji. Podobne wątpliwości może budzić przyjmowanie art. 45 ust. 1 Konstytucji za wyłączną podstawę decyzji sądowej w sytuacji, gdy TK orzekł niezgodność z tym wzorcem konstytucyjnym przepisu ustawy znajdującego zastosowanie w sprawie. Kwestie te, ze względu na złożoność związanych z nimi problemów konstytucyjnych, wymagałyby odrębnego opracowania.

Rezultatem bezpośredniego stosowania art. 45 ust. 1 Konstytucji jest przenoszenie do orzecznictwa zasad i wymagań związanych z konstytucyjnym prawem do sądu (w tym z pojęciem sprawy konstytucyjnej) i wynikającymi z niego gwarancjami. Z punktu widzenia konstytucyjnej zasady demokratycznego państwa prawnego i wynikającej z niej zasady zaufania jednostki do państwa można więc oczekiwać wypracowania przez sądy pewnego standardu stosowania art. 45 ust. 1, z zastrzeżeniem jednak, że na tle konkretnych indywidualnych spraw mogą pojawić się nowe kwestie i problemy związane z gwarancjami prawa do sądu.

Literatura

- Alexy R., *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1985.
- Chmielarz A., *Funkcja prawna konstytucji na przykładzie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2009.
- Czarny P., Naleziński B., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji. Normy samowykonalne w Konstytucji*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzeciński, Warszawa 1997.
- Czeszejko-Sochacki Z., *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12.
- Dworkin R., *Taking Rights Seriously*, London 1978.
- Działocha K., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP (stan doktryny prawa)*, [w:] *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. K. Działocha, Warszawa 2005.

- Działocha K., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Podstawowe problemy stosowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Raport wstępny*, red. K. Działocha, Warszawa 2004.
- Działocha K., *Konstytucyjne zasady treści prawa w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Wrocław 1992.
- Działocha K., *Problemy zgodności prawa z konstytucją*, [w:] *Trybunał Konstytucyjny. Materiały konferencyjne*, red. J. Trzeciński, Wrocław 1987.
- Działocha K., *Artykuł 8*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, red. L. Garlicki, Warszawa 2007.
- Działocha K., *Zasada bezpośredniego stosowania Konstytucji w dziedzinie wolności i praw obywateli*, [w:] *Obywatel – jego wolności i prawa. Rzecznik Praw Obywatelskich (1988–1998). Zbiór studiów przygotowany z okazji 10-lecia urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich*, oprac. B. Oliwa-Radzikowska, Warszawa 1998.
- Florczak-Wątor M., *Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego i ich skutki prawne*, Poznań 2006.
- Galster J., *O zjawisku fetyszyzmu w prawie konstytucyjnym*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003.
- Garlicki L., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji*, [w:] *Konferencja naukowa: Konstytucja RP w praktyce*, Warszawa 1999.
- Gizbert-Studnicki T., *Zasady i reguły prawne*, „Państwo i Prawo” 1988, z. 3.
- Haczkowska M., *Zasada bezpośredniego stosowania Konstytucji w działalności orzeczniczej sądów*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 1.
- Jakimowicz W., *Bezpośrednie stosowanie przepisów konstytucji przez organy administracji publicznej*, cz. 2. *Stosowanie norm-reguł i stosowanie norm-zasad*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2008, nr 6.
- Kabat A., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. K. Działocha, Warszawa 2005.
- Kabat A., *Stosowanie Konstytucji w działalności uchwałodawczej Naczelnego Sądu Administracyjnego*, [w:] *Państwo w służbie obywateli. Księga jubileuszowa Jerzego Świątkiewicza*, red. R. Hauser, L. Nawacki, Warszawa 2005.
- Kmieciak Z., *Zarys teorii postępowania administracyjnego*, Warszawa 2014.
- Kręcis W., *Stanowisko sądów powszechnych wobec bezpośredniego stosowania Konstytucji RP*, [w:] *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. K. Działocha, Warszawa 2005.
- Kręcis W., *Władza sądownicza w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (z uwzględnieniem problematyki stosowania Konstytucji)*, [w:] *Problemy stosowania Konstytucji Polski i Ukrainy w praktyce*, red. M. Granat, J. Sobczak, Lublin 2004.

- Kubiak A., *Konstytucyjna zasada prawa do sądu w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Łódź 2006.
- Kustra A., *Wyroki zakresowe Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Sejmowy” 2011, nr 4.
- Mączyński A., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji przez sądy*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 5.
- Mączyński A., Łyszkowska A., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP przez Trybunał Konstytucyjny*, [w:] *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. K. Działocha, Warszawa 2005.
- Nita B., *Bezpośrednie stosowanie konstytucji a rola sądów w ochronie konstytucyjności prawa*, „Państwo i Prawo” 2002, z. 9.
- Osajda K., *Koncepcja orzeczenia zakresowego a wątpliwości na tle skutków orzeczeń TK*, [w:] *Skutki wyroków Trybunału Konstytucyjnego w sferze stosowania prawa*, red. M. Bernatt, J. Królikowski, M. Ziółkowski, Warszawa 2013.
- Płeszka K., *Hierarchia w systemie prawa*, Kraków 1988.
- Preisner A., *Dookoła Wojtek. Jeszcze o bezpośrednim stosowaniu Konstytucji RP*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003.
- Przysucha M., *Prawo do sądu i zasada równości wobec procesowej zasady sprawiedliwości*, [w:] *Państwo i prawo wobec współczesnych wyzwań. Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga jubileuszowa Profesora Jerzego Jaskierni*, red. R.M. Czarny, K. Spryszak, Toruń 2012.
- Sanetra W., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, [w:] *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. K. Działocha, Warszawa 2005.
- Sarnecki P., *Artykuł 45*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, red. L. Garlicki, Warszawa 2003.
- Sokolewicz W., *Nowa rola konstytucji w postsocjalistycznych państwach Europy*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 10.
- Trzeciński J., *Konstytucja jako akt prawotwórczy*, [w:] *Konstytucyjny model tworzenia praw w PRL*, red. K. Działocha, Wrocław 1981.
- Trzeciński J., *Podmiotowy zakres skargi konstytucyjnej*, [w:] *Konstytucja. Wybory. Parlament. Studia ofiarowane Zdzisławowi Jaroszowi*, red. L. Garlicki, Warszawa 2000.
- Tulej M., *Orzecznictwo interpretacyjne Trybunału Konstytucyjnego a reguły wykładni prawa*, Warszawa 2012.
- Tuleja P., *Interpretacja konstytucji*, [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. J. Trzeciński, A. Jankiewicz, Warszawa 1996.

- Tuleja P., *Normatywna treść praw jednostki w ustawach konstytucyjnych RP*, Warszawa 1997.
- Tuleja P., *Stosowanie Konstytucji RP przez sądy*, [w:] *Standardy konstytucyjne a problemy władzy sądowniczej i samorządu terytorialnego. Konferencja naukowa. Szczecin 1 października 2007 r.*, red. O. Bogucki, J. Ciapała, P. Mijał, Szczecin 2008.
- Tuleja P., *Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności. Wybrane problemy*, Kraków 2003.
- Wronkowska S., *W sprawie bezpośredniego stosowania Konstytucji*, „Państwo i Prawo” 2001, z. 2.
- Zieliński M., *Konstytucyjne zasady prawa*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzciński, Warszawa 1997.
- Zięba-Załużka H., *Prawo do rzetelnego procesu sądowego*, [w:] *W służbie dobru wspólnemu. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Trzcińskiemu*, red. R. Balicki, M. Masternak-Kubiak, Warszawa 2012.